

որ այս անգամ Տիգրիսի երկու եզերքներուն վրայ ալ բանակեցաւ, այսինքն գրաւուած Մծբինի ու բարեկամ կորդուաց երկրին մէջ:

Միգրոնացւոց մայրաքաղաքին առումը, որ վերջին յաղթութիւնն եղաւ Ղուկուլլուսի, կարելի է վերջաւորութիւնը նկատել նաեւ անոր հայկական արշաւանքներուն: Այս յիշատակելի դէպքին յաջորդող իրադարձութիւնք՝ Ղուկուլլուսի համար պարզապէս ձախողանք եղան ու ծանր յուսախաբութիւնք. որով նա իւր տարիներու ընթացքին մէջ աշխարհակալած հողամասերը, համեմատաբար շատ կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ, մին միւսին ետեւէն դարձեալ թշնամոյն թողուլ ստիպուեցաւ, վասն զինքն՝ չյաջողեցաւ իւր ըմբոստ զինուորներուն սէրն ու վստահութիւնը վերաշահիլ, եւ երկրորդ՝ չկրցաւ Հռոմի մէջ իրեն յիշեցնել հակառակորդ կուսակցութեան հանած հզօր հոսանքին դէմ մաքառիլ, որ ամէն ապօրէն միջոցներով ջանահնար կ'ըլլար իւր տապալումը փութացնել:

Արդ, որովհետեւ յաջորդ տարիներու մէջ տեղի ունեցող պատերազմներու թատերաբեմը Հայաստանի հողէն դուրս՝ կրկին ի Պոնտոս կը փոխադրուի, այս պատճառաւ մենք եւս հոս վերջակէտը կը գնենք մեր ներկայ ուսումնասիրութեան զուտ պատմական բաժնին:

(Շարունակելի:)

Հ. Գ. ԳԱՐԱՆՓԻԼԵԱՆ

ՀՈԼԼԱՆԳԱՆ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

ԺԶ-ԺԹ. ԴԱՐԵՐՈՒՄ

(Շարունակութիւն:)

Ե.

Տպարանի վերականգնումը Ամստերդամում 1685 ին: Մատթէոս Յովհաննիսեան եւ իր տպարանական վաւերագիրները: Վանանդեցիների տասնամեայ գործունէութեան շրջանը: Թոմաս արքեպիսկոպոս եւ Ղուկաս Վանանդեցի Նուրիջանեան: Թոմասի կտակը: 1695—1705 տպուած գրքերն եւ նրանց յիշատակարանները: Թոմասի մահը:

Ոսկանի հեռանալուց յետոյ, մօտ 15 տարի Ամստերդամում տպարանը գաղարեց գործե-

լուց, բայց 1685 ին վերստին սկսեց աւելի մեծ եռանդով եւ աւելի ընդարձակ կերպով: Այս նոր գործունէութիւնը ամբողջապէս 3 Վանանդեցու¹ ենք պարտական, որոնք Ամստերդամի հայ գաղութի փառքն են կազմում, մանաւանդ մէկը, Ղուկասը:

Երբ Ոսկան վախճանուեց, նրա քեռորդին Սողոմոն Լեւոնեան տպարանի վարչութիւնն իր վրայ առնելով 4 գիրք հրատարակեց Մարտիրոսի մասին: Գործը սակայն, այնուհետեւ մեծ անյաջողութիւնների հանդիպեց, գլխաւորապէս կրօնական տարբերութիւնների եւ ներքին վեճերի պատճառով, թէ՛ Գաղղիայում եւ թէ՛ մանաւանդ Իտալիայում եւ նոյն իսկ դատերի առարկայ դարձաւ, որով Սողոմոն ստիպուած եղաւ տպարանը վերստին տեղափոխել Ամստերդամ, ուր ամէն աղատութիւն ապահովուած էր իրեն: Այս պարագան յայտնի է նաեւ հոլանդացի պատմագիրին, որ գրում է «Ոսկան 1670 ին իր տպարանը Մարտիրոս տեղափոխեց, բայց այնտեղ նրա տեղողութիւնը երկար չեղաւ: Հայերի իրար մէջ ունեցած ներքին տարաձայնութիւնները, որոնց մէջ խառն էր նաեւ Ոսկան եպիսկոպոս, վերջ ի վերջոյ պատճառ դարձան տպարանի փակման...: Նոր վեճերի առաջն առնելու համար հայերը լաւագոյն համարեցին տպարանը դարձեալ Ամստերդամ բերել²: Այս անգամ տպարանի ղեկավար ու տէր դարձաւ Մատթէոս Յովհաննիսեան Վանանդեցին, որ թէ՛ հմուտ գրաշար էր եւ թէ՛ առհասարակ լաւ տեղեակ աւուեստին, քանի որ 14 տարի գործել էր այս ասպարէզում նախ Ոսկանի եւ ապա Սողոմոնի մօտ: Ահա ինչպէս է պատմում ինքը Մատթէոս՝ իր ձեռնարկութիւնը, Ամստերդամում 1685 ին իր տպած առաջին գրքի, Շարականի յիշատակարանում:

«Ես նուստոս յամենից Մատթէոս դպիրս՝ եկի ծառայելու ընդ արեւակից վարդապետին իմոյ յերկիրն յիտալացւոց եւ ի մայրաքաղաքն Հռոմ, եւ վեհն իմ (Ոսկան եպիսկոպոսի մասին է խօսքը) գնաց յայլ ուրեք, եւ ես դարձայ յԱլիկոնոյ առ ոտս աշակերտի տեառն Ոսկանայ արհիեպիսկոպոսի՝ տեառն կարապետի վարդապետի, եւ ուսայ ի նմանէ զարհեստ շարաբարդութեան եւ քնացի ընդ վեհին Ոսկանայ ար-

¹ Վանանդեցի գեղը գտնուում է Գողթան գաւառում, Ագուլիսից մօտ 14 կիլոմետր հեռու: Սրա բնակիչները նոյն ձեռնարկուողին ունեին ինչ որ առհասարակ ագուլեցիք եւ ցրուած էին զանազան կողմեր, գործունէութեան ասպարէզ փնտռելու:

² Bibliothekleven 1924, Nr. 3, Utrecht.

Հիւսիսկողմուսի եւ քեռորդւոյ նորա Սաղմոնի ամս չորեքտասան եւ վարձուց կողմանէ ոչինչ ընկալայ. քանզի եւ տէր Զակոր կաթողիկոսն գրեաց առ իս ի Մարտիկայ թէ ընկալայ զհամբաւ ի քէն զբարւոյ ուսանիլն զարհեստիդ. վասն որոյ եւ զփոքր նամակս օրհնութեան առաքեցի առ հոգեւոր որդեակդ իմ Մատթէոս, զի բարւոյ ծառայիցես տեառն Ոսկանայ արհեստիկոսի աշակերտի իմոյ եւ զկնի վախճանի նորա մի ումէք կարօտասցիս. այնպէս համարեալ թէ ինձ ես արարեալ որպէս ասէ Տէրն. եւ ես զքոյ վարձն հատուցանելոց եմ. եւ թէ մահ հասարակաց հանդիպի՝ զհետնամայ նստող սրբոյ աթոռոյն պարտին հատուցանել: Սակս որոյ ժամանակս բազումս ծառայեցի եւ զկնի փոխելոյն նոցա առ Աստուած, եւ իմ տեսեալ զհարակրութիւն եւ զանաջողութիւն յամենայն կողմանց, վասն որոյ դիմեցի յերկիրն Հոլանդիոյ՝ ի վայելուչ քաղաքն յԱմստէրտամ, եւ գտի զլաւ վարպետ իմն, որ անուամբ Կիկոլայուս ասի եւ ետու յօրինել զգիրս այբուբենից բազմօք աշխատանք եւ զայլ տեսակս եւս գրոց նօտրի եւ բոլորի: Եւ ի աւարտման գործոյս՝ ոչ ունելով բաւականապէս զգրամս վասն տպելոյ զգիրս, եւ ընկերացայ ընդ տեառն Յոհաննու երեւանցւոյ սրբանուէր քահանայի եւ ընդ ջուղայեցի պարոն Պօղոսին սակս երկուց գրոց միայն՝ Շարակնոցի եւ Ժամագրքի:

Մատթէոսի յիշած ընկերներն էին՝ գաղութի հոգեւոր հովիւը՝ Յովհ. քահ. Ուղուրլեան երեւանցին եւ ջուղայեցի վաճառական Ալեքսան Պօղոսեան: Տպարանն ի սկզբան շատ լաւ գործում է, բայց շատ չանցած թիւրիմացութիւնն ու վէճերը սկսում են ընկերների մէջ, որոնք յանգում են դատաւարութեան: Այս վէճերի մասին մի քանի նոտարական արձանագրութիւններ կան, որոնք ցոյց են տալիս այն ժամանակի տպագրական գործի ինչպէս եւ գրքերի վաճառման հանգամանքները, ուստի աւելորդ չենք համարում յառաջ բերել, թարգմանելով հոլանդերէն բնագիրներից.

1. Ալեքսանի զանգատները.

“1694 Մարտ 3. վաճառական Alexan Bogos կամ Paolo՝ գանգատ ներկայացրեց Oannes de Ogorlou հայ քահանայի դէմ, որ հիւանդ պառկած է իր տունը:

“Գանգատաւորը յայտնեց թէ հայ քահանան, Matteo Joannes եւ ինքը՝ ընկերութիւն են կազմել հայերէն լեզուով գրքեր տպելու եւ ծախելու, — շահելու նպատակով: Կրանք հրատարակել են մինչեւ հիմայ 8300 օրինակ զա-

նաղան գրքեր, որոնցից 6000 օրինակը՝ Ալեքսան իր ընկերների հաւանութեամբ Զմիւռնիա է տարել ծախելու, բայց մեծ դժբախտութեան է հանդիպել: Զմիւռնիայում տեղի ունեցած մեծ երկրաշարժի ժամանակ նա կորուցել է իր բոլոր ունեցածն, ի մէջ այլոց նաեւ այդ գրքերը, բաց ի մի քանի հատից, որոնց վաճառման արդիւնքը գործ է ածել իր ապրուստի համար: Երբ Ալեքսան Զմիւռնիայից դարձել ու իր գլխին եկած փորձանքը պատմել է, մեղադրեալը (քահանան) տուել է իր հաճութիւնը եւ միտմարել է նրան: Բայց այստեղ մնում էր 1600 օրինակ հայերէն գրքեր, որոնց երրորդ մասը պատկանում է իրեն, Ալեքսանին, որն եւ պահանջել է Ուղուրլեանից, բայց սա մերժել է տալ:

Մեղադրեալ քահանան 1694 Մարտի 5ին Ալեքսանի այս գանգատը նոտարի միջոցով ստանում է եւ պատասխան է ուղարկում թէ ինք հիւանդ պառկած է եւ անկարող է գործի մասին խօսիլ:

Նոյն Ալեքսանը քիչ յետոյ գանգատ է տալիս միւս ընկերի, Մատթէոսի վրայ: Ահա ի՞նչ է ասում այս գանգատը.

“1694 Յուլիս 20. Գանգատ հայ վաճառական Paolo Alexanի կողմից Matheus di Hovannesի դէմ:

“Ալեքսան կանոնաւոր հաշիւ է պահանջում Մատթէոսից այն հայերէն գրքերի համար, որոնք տպուել են ի հաշիւ 3 ընկերների, Յովհ. քահ. Ուղուրլեանի, Մատթէոս Յովհաննէսեանի եւ գանգատաւոր Ալեքսանի: Ալեքսան յայտնում է թէ դուք, Մատթէոսդ, ծախել էք գրքերը, օգտուել էք դրանից եւ նրա բաժինը չէք տալիս: Բացի դրանից դուք պարտաւոր էիք պահել մամուլը, տառերն եւ այլ տպարանական իրերը:

“Մեղադրեալը, Մատթէոս, պատասխանեց թէ երբ իր կատարած ծախքերը հանէ, այն ժամանակ պարտաստ է օրինաւոր հաշիւ ներկայացնելու:

“Նոտար D. Van Liebergen:

2. Մատթէոսի պահանջը.

“1694 Դեկտ. 2. ներկայացան իմ, Francois Tixerandet Ամստերդամի նոտարիս առջեւ, վկաներ՝ պպ. Gerrit Huijgens 75 տարեկան, Thomas Clapheck 49 տարեկան եւ Gaspar Steen 53 տարեկան, երեքն էլ կազմարարներ եւ ի ներկայութեան հայ տպարանատէր Matteo Joannesի հանդիսաւորապէս եւ ճշմարտապէս յայտնեցին թէ ինչ էր այս վերջինի պահանջը: Gerrit վկայեց թէ 8 կամ 9 տարի յառաջ

(Ճիշդ չէ յիշում) պահանջատեր Matteoի հետ գտնվում էր Nicolaesի տունն, որին Մատթեոս պատուիրեց մի շարք տպարանական իրեր, մամուլ եւ տառեր եւ Nicolaes Kis յանձն առաւ շինել Մատթեոսի ուղած իրերը: Այս բանակցութիւնը տեղի ունէր իր, Gerritի միջոցով»:

“Thomas Clapheck վկայեց թէ ինք 9 տարի յառաջ պահանջատիրոջ հետ էր, երբ սա գնեց այրի Christoffel Conradusից մի տպագրական մամուլ 150 ֆլորինի եւ այս գումարը Մատթեոս լիովին վճարեց նրան:

“Gaspar Steen էլ վկայեց թէ ինք 2 տարի յառաջ հայ քահանայ De Ogourlenից խնդրել է, որ տպարանական մամուլը ծախսէ կամ փոխ տայ իրեն, բայց քահանան պատասխանել է թէ չէ կարող ոչ ծախել ոչ փոխ տալ»:

3. Կայացած համաձայնութիւնը.

Հայ տպագրական գործիչների այս գանգատները բնականաբար յուզել են հայ գաղութը, որ իրաւունք ունէր դժգոհ մնալու, ուստի ազդեցիկ վաճառականներ միջամտել են եւ յաջողել են գործը հաշտութեամբ կարգադրելու, ինչպէս վկայում է հետեւեալ վաւերագիրը:

“1695 Ապրիլ 15.

“Ներկայացան պարոններ Charriman di Morat, Persich di Moceta, Vangely di Panos եւ Pietro di Girakos, բոլորն էլ այս քաղաքում հաստատուած հայ վաճառականներ եւ թարգմանի միջոցով վկայեցին թէ այս Ապրիլի 1ին վերոյիշեալ Charrimanի (Հասրիման) տանն էին գտնվում իրենք եւ Alexan Paolo ու Matheo Joannes հայերն: Այնտեղ այս երկուքի մէջ՝ հայերէն գրքերի վերաբերեալ իրենց մէջ ունեցած վէճը հետեւեալ կերպով վերջացրին: Մատթեոս՝ 14 օրուան ընթացքում Ալեքսանին պիտի յանձնէ 600 օրինակ երաժշտական գիրք (Հարական) եւ պիտի պահէ իր բաժինը տպարանական ինչքի մէջ. իսկ Ալեքսան պիտի վճարէ Մատթեոսին 325 Rijksdaalder¹»:

“Սրանք էլ (Ալեքսան եւ Մատթեոս) հանգիստաւորապէս յայտարարեցին թէ այս եղանակով են կարգադրած իրենց վէճը: Այս ձեւի յայտարարութիւնը հայոց մէջ հաւասար է եղել ծանր երգման...»:

“Ամստերդամի նոտար Tixerandet.”

Իսկ Ուղուրեան քահանայի հետ միայն 4 տարի վերջն է հաշտութիւն կայանում, որի մասին հետեւեալ արձանագրութիւնն է կազմուել.

¹ Մէկ Rijksdaalder արժէք 2 ֆլ. 50 սէնտ, գումարը = 812,90 հոլանդական ֆլորին:

“1699 Յուլիս 7.

“Ներկայացաւ Պ. Martin Grigory, որ բնակվում է այստեղ եւ անձամբ ծանօթ է ինձ, նա յայտարարեց թէ ինքն իբրեւ փոխանորդ Ալեքսանի ստացած է հայ քահանայ Ուղուրեանից հայկական տպագրական մամուլը, տառերն եւ գործիքներն, որով Ալեքսան այլեւս որեւէ պահանջ չունի քահանայից»:

“Նոտար J. Bronw¹»:

Այս վէճերն ու գանգատները բնականաբար վատ ազդեցին տպարանական գործի վրայ: Մատթեոս իր ընկերների հետ, ինչպէս տեսանք, տպել էր Հարական եւ ժամագիրք: Նա առանձին 1686ին տպեց Խորենացու Պատմութիւնն եւ Աշխարհագրութիւնն, 1688ին երկրորդ անգամ ժամագիրք եւ ապա ստիպուեց դադարեցնել իր գործունէութիւնը: Նա անկարող էր շարունակել մի կողմից վէճերի, միւս կողմից անձնական նիւթական միջոցների պակասութեան պատճառով: Եթէ նա մինակ մնար, անշուշտ ստիպուած պիտի լինէր վերջ տալ բոլորովին իր սիրած գործին, բայց բարեբախտաբար նրան օգնութեան հասան 3 ուրիշ վանանդեցիներ՝ իր հօրաբորջ որդին Թոմաս Եպիսկոպոսը, Գողթան գաւառի Ս. Խաչ վանքի վանահայրը, եւ սրա եղբորորդիքը Ղուկաս եւ Միքայէլ Նուրիջանեանները: Հնորհիւ սրանց՝ տպարանը վերակազմուեց նոր տառերով եւ գործիքներով: Թոմաս Եպիսկոպոս դարձաւ սեպհականատէր եւ միանգամայն ղեկավար, Ղուկաս վանանդեցին՝ ընկերութեան գլխաւոր գործողն եւ մտաւոր ոյժը եւ սկսեց մի նոր փայլուն շրջան, որ ամբողջ 10 տարի տեւեց անընդհատ: Մատթեոս Յովհաննէսեանի փորձառութիւնն եւ հմտութիւնը յայտնապէս երեւում է նրա բոլոր տպագրած գրքերի վրայ, որոնք տպարանական արհեստի տեսակէտից ընտիր արտագրութիւններ են:

Վանանդեցիներն այս 10 տարուան ընթացքում 14 գիրք են հրատարակած, բոլորն էլ նշանաւոր իրենց կատարելութեամբն եւ օգտակարութեամբը, ի նկատի առնելով ժամանակի հանգամանքները: Մի հետաքրքրական վաւերագիր կայ վանանդեցիների այս գործունէութեան մասին, որ իսկապէս Թոմաս Եպիսկոպոսի կտակի բնաւորութիւնն է կրում եւ որը մենք ամբողջ

¹ De Boekhandel te Amsterdam voor namelijk in de 17^e Eeuw, door M. M. Kleerkooper, aangevuld en mitgegeven door W. P. Van Stookum, 's Gravenhage 1914. (Գրականագրութիւնը Ամստերդամում Ժ. Կարուի, Հաագ 1914, էջ 773, 1124—1126).

ջապէս տալիս ենք ստորեւ: Այս նոտարական գիրը յօրինուած է լատիններէն, բայց մենք բնագիրը չենք տեսել, այլ աչքի առաջ ենք ունեցել նրա հղանդներէն թարգմանութիւնը:

Ահա այդ վաւերագիրը:

“1705 Հոկտեմբեր 30: Ներկայացաւ իմ, Hendrik de Wilde, Ամստերդամի նոտարիս առջեւ, գերապատիւ Տէր Թոմաս վարդապետ, արքեպիսկոպոս Սուրբ Խաչ վանքի, որ գտնվում է Հայաստանի Գուլթան (? = Գողթան) գաւառում եւ յայտնեց թէ ինքը, 10 տարուց ի վեր, այն է 1695 ից սկսած այս քաղաքում (Ամստերդամ) հաստատած է իր ազգի ծառայութեան եւ պէտքերին նուիրուած մի տպարան, բոլոր հարկաւոր պարագաներով, յատկապէս հայերէն լեզուով գրքեր եւ քարտէսներ հրատարակելու համար եւ թէ այս տպարանում իր ծախքով տպել է հետեւեալ գործերը.

1. Նախ եւ յառաջ 1695 ին մի մեծ աշխարհացոյց քարտէս Adrian եւ Pieter Damian Schoonebeck եղբայրների ձեռքով պղնձի վրայ փորագրուած:

2. Նոյն տարին մի գիրք, հայ ազգի ծագման, պատմութեան եւ հայրենիքի վրայ, որի հեղինակն է Moses Grammaticus անունով հայը (Մովս. Խորեն.), in octavo:

3. 1696 ին մի գիրք, որ ծառայում է իբր ուղեցոյց վերոյիշեալ աշխարհացոյցին, որ կազմել է իր եղբորորդին Lucas Gregory:

4. Նոյն տարին Թոմաս Կեմպացու “Նմանողութիւն Քրիստոսի” գիրքը, Lucas Gregoryի մեկնաբանութեամբ, in duodecimo:

5. 1697 ին մշտատեւ Տարեցոյց (Almanack) որ կազմել է նոյն Lucas Grigoryն, in duodecimo:

6. Նոյն տարին մի գիրք, որ կոչվում է Գանձ վաճառականների համար, Lucas Grigoryի հեղինակութեամբ, in octavo:

7. 1698 ին Նոր Կտակարանը, պղնձեայ տախտակի պատկերներով զարդարուած, եւ նոյն Lucasի ձեռքով կարեւոր մեկնութիւններով լուսաբանուած, in duodecimo:

8. 1699 ին մի գիրք, որ կոչվում է Ոսկի Գուռ հայ մանուկների համար, նոյն Lucasի հեղինակութիւնը, in octavo:

9. Նոյն տարին մի ամենօրեայ Աղօթագիրք հայոց համար, դարձեալ Lucasի հեղինակածը, in octavo:

10. 1702 ին հայերէն մի երաժշտական գիրք in octavo (Շարականոց):

11. Նոյն տարին Օդերեւու թարանութեան վրայ մի գիրք նոյն Lucas Gregoryի հեղինակութիւնը, in octavo:

12. 1704 ին մի գիրք աստուածաբանական խնդիրների վրայ, in octavo:

13. 1705 ին, Breviarium vel horologion ecclesiae Armeniae (Ժամագիրք), in octavo:

14. Նոյն տարին մի գիրք, որի վերնագիրն է “Առաջնորդ երկնից”, լատիններէնից թարգմանուած Լեհաստանի Վարդան արքեպիսկոպոսի ձեռքով, in octavo:

“Այս տպարանի իր բոլոր պարագաներովը, Թոմաս արքեպիսկոպոս սարքել է ի սէր Գիտութեան եւ ի սէր ծառայութեան իր Ազգին եւ բոլոր գրքերն ու քարտէսները հրատարակել է իր անձնական միջոցներով, ի բաց առեալ նրանցից, որ տպել է ուրիշների հաշուին: Յիշեալ գերապատիւ արքեպիսկոպոսը յայտարարեց թէ իր տպարանը բոլոր առարկաներով եւ բոլոր տպուած գրքերը, նա մտադիր է թողնել իր սիրեցեալ հայրենիքին, որպէս զի այն խեղճ քրիստոնէաներն, որոնք դեռ գտնվում են խաւարի մէջ եւ սատանայի լծի տակ, լուսաւորուին”:

“Յիշեալ տէր արքեպիսկոպոսը ինձ ներկայացրեց երկու յանձնարարական գրութիւն իր տպարանի վերաբերմամբ, իբրեւ իր քրիստոնէական եռանդին ապացոյց: Դրանց մէկը հանգուցեալ ամենողորմած Լեոպոլդ կայսրից է տրուած, Վիեննայում, 1697 Սեպտ. 5 ին. միւսը պարոն Augustus Hermanns Franctiusի կողմից, որ Մագդեբուրգի մօտ Hall քաղաքի ուսուցչապետ է”:

“Եւ որպէս զի այս իրողութիւնը յայտնի դառնայ եւ ամէն տեղ իբրեւ ճշմարտապէս կատարուած ընդունուի, արքեպիսկոպոսը՝ Michael le Blon եւ Cornelis van Born վեհաների (Ամստերդամի գրավաճառներ) ներկայութեամբ այս յայտարարութիւնն արաւ եւ խնդրեց որ Ամստերդամում հարկ եղած օրինաւոր վաւերագիրը շինուի”:

Այստեղ ամէնից առաջ աչքի է ընկնում այն ընդարձակ մասնակցութիւնն, որ ունեցել է այդ հրատարակութիւնների մէջ Ղուկաս Վանանդեցին Նուրիջանեան, որ իր հօր անունով Grigory է կոչուած, թէ իբր հեղինակ թէ իբր թարգմանիչ եւ թէ իբր մեկնաբանող: Կարեւոր է եւ այն, որ տպուած գրքերը մեծ մասով Թոմասի ծախքովն են կատարուած եւ մի քանիսը միայն “ծախիւք եւ արդեամբ” քուղայեցի վաճառականների: